

**The position of cities in political–military  
relations with the claimants succeeding  
Karim Khan Zand(1209-1193)\***

**Dr Mehdi deghani<sup>1</sup>**

**1. Introduction**

With the death of Karim Khan and the lack of strong succession, the number of his relatives especially the brothers and cousins were campaigns destroyed for access to government. These events consist of the wide range of historical sources in the end of twelve century. With careful study on the historical texts, we can be follow up the various ranges of civic society for protecting the citizen lives and properties and also for access to gain the financial - political interests personally or a special group.

**2. Methodology**

This research by using the methods of historical research and techniques of library data collection from original historical references after description and classification of the political – military functional of various ranges of civic society specifications of related cities in that specific times deals to analyses and interpretations of these features and their impacts on cities relations with the various claimants succeed of Karim Khan.

---

\*Date received: 04/09/2017  
Email:

Date accepted: 19/05/2018  
mehdi.dh82@yahoo.com

1. Assistant professor of history, department of history, faculty of letters and humanities, University of Jiroft, Iran.

### 3. Discussion

In the Zand period, the political-military structure of many cities consisted of three layers of people, elders and ruler. The support and following of the cities and the adjacent areas of their elders had a great influence on the rise and fall of Karim Khan Zand's successors. The people who were the lowest social category of cities were subordinate to their leader's authorities in obedience or disobedience to the rulers. The pursuit of the people led to the social-financial capability of the elders to carry out effective political-military activities. In the sources of this period, the general loyalty of the society lower classes of Haji Ibrahim Khan has been mentioned by the general and obscure word "ahali". This is in the first First Look of is the collective will of the this classes, but by examining more precisely the historical texts, we find that the interests and efforts of the heads of the guilds and districts in the political-military organization of the ordinary people of the community provide an effective political-military role of the elders, such as Haji Ibrahim Khan kalantar. The complete resident's follow-up of the elder's actions led to their displacement by the victorious commanders. The rulers, at the beginning of the rule, tried to prevent the expression of the political-military elder's power by the exaltation of them and some of their loyal people from indigenous areas with extensive social protection to areas directly under their control. In this regard, any support from the survivor's elders and residents of the rest of the monarchy's claimants exposed the captives to torture and execution. The tribal families, who had been living in the cities by Karim Khan in particular in Shiraz and Esfahan, formed the core of tribal forces of Karim Khan's successors. Contrary to the native inhabitants of these cities, whose security was their most important concern, the tribesmen wanted to obtain financial revenues from the treasury and the spoils of war; thus, by joining the various armies, persisted the struggles of the kingdom's conquerors. Despite this tribesmen, were ready to betray their commanders and join the victorious forces if they fail in the battle for the more benefits. Despite of the tribesmen political instability, they were tendency to Continuation the Zand's rule because most of them had a lot of tribal-cultural ties. This led to the deportation of the this tribes to the areas under the direct control of the Qajar government when the Aqa

Muhammad Khan captured the Isfahan and Fars, in order to prevent the thier supporting from the survivors of Zand clan.

#### 4. Conclusion

In the second half of the twenty century, the political-military structure of the cities consisted of three groups of inhabitants, elders and ruler. The following of the native peoples led to the social-financial capability of the elders to carry out effective political-military Abilities. Mentioned Following, the victorious commanders prevented the expression of their political-military power by the elders and some of the people by the exile of them. The compulsory migration, in addition to depriving the victor's enemy of the acquaintance of the elders for city administration, was a security guarantee to obey the insurgent cities. The relationship between the native and tribal households in the cities was based on suspicion due to a different social structure. The suspicion that occurred during the confrontation of Fars elders with Lotf Ali Khan Zand became apparently a mutual hostility. Nevertheless, the main weakness point of the tribal citizen were their families Residence, which made the rulers of the cities absorb or reject them according to their policy, but the mistreatment of them led to their separation and joining the rival competing camps.

The elders were the intermediaries to reflect the socioeconomic demands of the lower classes of the society to the ruler, as well as to the tax collector and the warriors who usually continued their positions in a kinship manner. During this period, the city's representative for the political talks with the victorious commanders was the Shikh al-Islam or Judge, but when they failed in the negotiations, other ulama were sent to ask for intercession. The ulama of the city had a great influence on the people, so they reacted in the face of the siege or tyranny of the ruler. The coherence actions of the elders, in the internal disputes events by group or personal interests, would have resulted in their plotting or rebellion against the ruler to fail. Nonetheless, the coherence actions of the fars Elders led to the defense of each other's interests in crisis times. One of the main reasons for this could be the effective political-military ties between Fars elders and the bureaucracy of the Zand government, including their unity in a separate group in the army. During the period of the weakness of Zand's rule, the elders had a lot of power in applying their

policies, because the divisions between the civilian tribes and their annexation to the camp of various claimants, while reducing their military significance, increased the military role of the civil gunmen. Initially, the political style of Fars elders was united with the some insurgent tribal elders to create state changes. This policy was successful with the period of Jafar Khan, Seyyed morad khan and then Lotf Ali Khan. Due to this giving crown of the elders, Haji Ibrahim Khan insisted on the acquittal of the elders who had united in the killing of Ja'far Khan Zand. The event ultimately led to the displacement of Lotf Ali Khan and the expulsion of urban tribes. However, the Level power of the rulers had a direct impact on the elites' political-military behavior. Therefore, despite of the relative weakness of Ja'far Khan and Lotf Ali Khan Zand, the Fars elders were completely submissive to the military power of the Qajar dynasty.

**Key words:** city, citizens, Nobels, the political-military function of cities, claimants succeed of Karim Khan.

#### References [In Persian]:

- Etemad alsaltaneh, M. (1979). *Sadr altavarikh*. Tehran: rouzbahan Press.
- Olivier, A. (1992). Olivier journey. *Tehran: etelaat press*.
- Harford, J. (1975). *The last days of lotfali khan*. Tehran: Amir kabir Press.
- Rostam alhokama, M. (2003). *Rostam altavarikh*. Tehran: donyaye ketab Press.
- Saravi, M. (1992). *Ahsan altavarikh*. Tehran: amir kabir Press.
- Sanandaji, M. (1992). *Tohfeh naseri*. Tehran: amir kabir Press.
- Shirazi, A. (1986). *Zand history*. Tehrangostereh Press.
- Ghafari, A. (1990). *Golshan morad*. Tehran: zarin Press.
- Fasaei, H. (2003). *Fars nameh*. Tehran: amir kabir Press.
- Ghazi, M. (2000). *Zobdeh altavarikh sanandaji in kordish history*. Tehran: tavakoli Press.
- Kalantar, M. (1973). *rouz nameh*. Tehran: sahami co Press.
- Curzon, G. (2001). *Iran and the case of Iran*. Tehran: science & cultural Press.
- Golestaneh, A. (1965). *Mojmal altavarikh*. Tehran: ebne sina Press.

- Malcom, j. (2001) total Iran history. Tehran: afsoon Press.
- Mousavi, M. (1984). Giti gosha history. Tehran: eghbal Press.
- Naeini, M. (1973). Jameh jafari. Tehran: anjoman asar meli Press.
- Vaziri, A. (1973). Kerman history. Tehran: ebne sina Press.
- Hedayat, R. (1994). Fehres altavarikh. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies Press.
- Vaziri, A. (1973). Kerman history. Tehran: ebne sina Press.
- Dehghani, M., shabani, R. (2015). *The structure and political-military performance of cities during the power of Karim Khan. The History of Islam & Iran*, 25(115), 57-81.
- Motevali, A. (2012). Urban foundations and power relations from the fall of Afshar to the death of Karim Khan. *Historical Sciences Research*, 2 (6), 63-84.

## مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هفدهم، شماره سی و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷

### جایگاه شهرها در مناسبات سیاسی - نظامی با مدعیان

جانشینی کریم خان زند (۱۲۰۹-۱۱۹۳ ق) \*

دکتر مهدی دهقانی<sup>۱</sup>

#### چکیده

با مرگ کریم خان زند و فقدان جانشینی نیرومند، تعداد بی شماری از بستگان وی، بویژه برادران و عموزادگانش برای دستیابی به حکومت به نبردهای ویرانگری مشغول شدند که شرح آن رویدادها، حجم وسیعی از منابع تاریخی اواخر سده دوازدهم هجری را به خود اختصاص داده است. در این میان، با غور و بررسی دقیق متون تاریخی، می توان نقش فعال قشرهای مختلف جامعه شهری را برای صیانت از جان و مال شهرنشینان و یا به منظور دستیابی به منافع مالی، سیاسی، شخصی و گروهی پیگیری نمود. در این پژوهش از رهگذر این مسئله، درصدد پاسخ به این پرسش هستیم: اقشار جامعه شهری در مناسبات سیاسی - نظامی با مدعیان جانشینی کریم خان زند چگونه عمل می کردند و در کدام زمینه ها موجب فروپاشی حکومت زند و برآمدن حکومت قاجار شدند؟ برای شناسایی جایگاه شهرها در دوره مورد نظر، با استفاده از روش تحقیق تاریخی و شیوه جمع آوری داده های کتابخانه ای از منابع دست اول تاریخی، ابتدا به توصیف و طبقه بندی ویژگی های سیاسی - نظامی اقشار مختلف جامعه شهری و سپس به تحلیل و تفسیر این ویژگی ها و تأثیرات آن بر مناسبات شهرها با مدعیان گوناگون جانشینی می پردازیم. در این راستا، اشتراک منافع اهالی و بزرگان برای تأمین امنیت شهرها، بتدریج موجب همکاری متقابل سیاسی - نظامی بزرگان با آغامحمدخان قاجار، برای واگذاری حاکمیت شهرها و شکست نهایی جانشینان کریم خان زند را فراهم آورد.

**واژه های کلیدی:** شهر، بزرگان، عملکرد سیاسی - نظامی، جانشینان کریم خان.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۷/۰۲/۲۹  
mehdi.dh82@yahoo.com

\* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۶/۱۳  
نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه جیرفت، ایران.

## ۱. مقدمه

در دوره‌های مختلف تاریخی، شهرها نقش پویایی در مناسبات سیاسی- نظامی با مدعیان گوناگون سلطنت داشتند. در این زمینه، شناسایی ساختار سیاسی- نظامی درونی شهرها، به‌منظور تحلیل مناسب‌تر حائز اهمیت است.

در پژوهش حاضر به‌منظور شناخت عملکرد سیاسی- نظامی شهرها به توصیف و تحلیل اقشار مختلف جامعه شهری در دوره جانشینان کریم‌خان زند پرداخته‌ایم تا از رهگذر این شناسایی، مشخص شود که شهرها در روابط سیاسی- نظامی با جانشینان کریم‌خان چه جایگاهی داشتند و همچنین چه نقشی در فروپاشی نهایی حکومت زند و قدرت‌گیری آغامحمدخان قاجار ایفا نمودند.

درباره مناسبات سیاسی- نظامی شهرها با مدعیان قدرت ایلی در دوره بعد از مرگ نادرشاه تا حکومت کریم‌خان زند تاکنون چندین آثار پژوهشی منتشر شده است، ولی پژوهش مستقلی به ساختار و عملکرد سیاسی- نظامی شهرها در دوره جانشینان کریم‌خان زند نپرداخته است. مقاله «شالوده‌های شهری و مناسبات قدرت از فروپاشی افشاریه تا مرگ کریم‌خان زند» از عبدالله موحد، پژوهشی است که رابطه سلطه‌گرانه ایل‌ها و درعین حال منفعلانه شهرها را ناشی از ضعف ساختار سیاسی- نظامی شهرنشینان دانسته است؛ لذا هویت سیاسی- نظامی مستقلی برای شهرهای این دوره قائل نیست. این پژوهش، بیشتر به موضوعاتی مانند رابطه سلطه‌گرانه ایل‌ها ازجمله بهره‌برداری از منابع مالی و استفاده از موقعیت سوق‌الجیشی شهرها در جهت مقابله با سایر مدعیان قدرت پرداخته است (متوگی، ۱۳۹۱: ۶۴، ۶۷-۶۸). مقاله «ساختار و عملکرد سیاسی- نظامی شهرها در دوره قدرت‌گیری کریم‌خان زند (۱۱۷۹-۱۱۶۰ ق)» از مهدی دهقانی و رضا شعبانی، نقش سیاسی- نظامی شهرها را در کشاکش قدرت مدعیان جانشینی نادرشاه، بویژه قدرت‌گیری کریم‌خان زند برجسته می‌داند. مقاله مذکور ساختار شهرها را به سه دسته اهالی، بزرگان و حاکم تقسیم کرده است تا از این رهگذر به توصیف و تحلیل عملکرد سیاسی- نظامی شهرها نائل آید. (دهقانی و شعبانی، ۱۳۹۴: ۵۹، ۶۷ و ۷۸)

در مقاله حاضر نیز با توجه به ساختار پژوهش نامبرده، تلاش کرده‌ایم جایگاه و عملکرد سیاسی- نظامی شهرها و مناسبات آنان با مدعیان مختلف سلطنت را در دوره جانشینان کریم‌خان زند مورد بررسی قرار دهیم. ازاین‌رو، در راستای پاسخ به مسئله ذکرشده، این فرضیه را به آزمون می‌گذاریم که: اشتراک منافع اهالی و بزرگان برای تأمین امنیت شهرها، موجب همکاری آنان با مدعیان نیرومندتر در مقابله با حاکمان ضعیف و چپاولگر می‌گردید. همکاری متقابل سیاسی- نظامی مذکور بتدریج زمینه واگذاری حاکمیت شهرها به آغامحمدخان قاجار، بویژه در منطقه فارس و شکست نهایی جانشینان کریم‌خان زند را فراهم آورد.

## ۲. بحث و بررسی

### ۲-۱. عملکرد سیاسی - نظامی اهالی و بزرگان شهرها

در دوره زندگی، ساختار سیاسی - نظامی بسیاری از شهرها از سه قشر اهالی، بزرگان و حاکم تشکیل می شد. در این رابطه، در ابتدا به عملکرد سیاسی - نظامی قشر اهالی (شامل اهالی بومی و ایل های شهرنشین) پرداخته می شود.

#### ۲-۱-۱. اهالی بومی شهرها

حمایت و تابعیت اهالی<sup>۱</sup> شهرها و نواحی مجاور از بزرگان<sup>۲</sup> خود، تأثیر فراوانی در برآمدن و برافزاندن حکومت جانشینان کریم خان زند داشت. اهالی که پایین ترین دسته اجتماعی شهرها محسوب می شدند، در اطاعت یا سرپیچی از حاکم، تابع رؤسای اصناف، کدخدای محلات و عده ای از مقامات دیوانی - مذهبی بودند. دنباله روی اهالی، موجبات توانایی اجتماعی - مالی بزرگان برای انجام اقدامات مؤثر سیاسی - نظامی می شد؛ به عنوان مثال حاجی ابراهیم خان کلانتر و برادرانش از یک طرف به واسطه حمایت اهالی شیراز توانستند قدرت خودشان را با تصرف چندباره شهر به ترتیب برای جعفرخان و لطفعلی خان استحکام بخشند و از طرف دیگر، با حمایت بازاریان شیراز از شورش حاجی ابراهیم کلانتر و تفنگچیان تحت فرماندهی عبدالرحیم خان<sup>۳</sup> و محمدعلی خان برادران وی، سرآغاز فروپاشی و پراکندگی دسته های مختلف لشکر لطفعلی خان زند گردید (شیرازی، ۱۳۶۵: ۵۳ و ۷۹).

در منابع این دوره، وفاداری عموم طبقات پایین جامعه از حاجی ابراهیم خان کلانتر با واژه کلی و پر ابهام «اهالی» ذکر شده است. این امر در استنباط نخست اراده جمعی اقشار مذکور قلمداد می شود اما با بررسی دقیق تر متون تاریخی، درمی یابیم که منافع و تلاش روسای اصناف و کدخداهای محلات در سازمان دهی سیاسی - نظامی افراد عادی جامعه موجب نقش آفرینی مؤثر سیاسی - نظامی بزرگان دیوانی همچون حاجی ابراهیم خان کلانتر را فراهم می آورد؛ برای نمونه بعد از بی اعتمادی دوجانبه حاجی ابراهیم کلانتر و لطفعلی خان، خان زند، هرگونه اقدام برای قتل حاجی ابراهیم را موجب هلاکت خود می دانست؛ چون از نفوذ اجتماعی وی در میان اقشار گوناگون اهالی شیراز مطلع بود (فسایی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۶۴۴؛ ملک، ۱۳۸۰، ج ۲: ۶۶-۶۷).

نمونه مشابه دیگر، وفاداری و حمایت کامل کدخدایان و رؤسای اصناف کازرون از شخصیت دیوانی برجسته شهر، یعنی حاجی علی قلی خان کازرونی بود. در این زمینه، لشکر سه هزار نفری وی از کشاورزان و پیشه وران کازرونی تشکیل می شد. توانمندی و کارآزمودگی جنگی اهالی کازرون را از یک طرف می توان در شکست عبدالمطلب خان عرب لالوئی، از سرداران میر محمدخان طوسی در نزدیکی اصفهان<sup>۴</sup> ذکر کرد. از طرف دیگر نیز، شورش حاجی علی قلی خان به پشتیبانی تفنگچیان کازرونی و گرمسیری سرآغاز

تضعیف و در نهایت فروپاشی حکومت جعفرخان زند را فراهم آورد (ساروی، ۱۳۷۱: ۱۵۶؛ رستم الحکما، ۱۳۸۲: ۴۶۴؛ شیرازی، ۱۳۶۵: ۵۹).

نارضایتی و مخالفت اهالی که تحت عنوان تفنگچی توسط روسای اصناف و کدخدایان محلات سازماندهی می‌شد، علاوه بر منطقه فارس در مناطق دیگری همانند کرمان نیز شکل می‌گرفت. برای نمونه به سبب محاصره چهارماهه کرمان توسط لشکر قاجار و کمبود آذوقه، قحطی در شهر گسترش یافت. از این رو، تفنگچیان ماهانی و جوباری که اهالی دو ناحیه از کرمان و محافظت دروازه‌ای را برعهده داشتند، قلعه شهر را به تصرف لشکریان قاجار دادند (فسایی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۶۵۷؛ شیرازی، ۱۳۶۵: ۱۱۲).

پیروی کامل اهالی از اقدامات بزرگان، سیاست جابجایی آنان توسط فرماندهان پیروز را به دنبال داشت. حاکمان، در آغاز فرمانروایی تلاش می‌کردند با تبعید بزرگان و عده‌ای از اهالی وفادار آنان، از نواحی بومی و دارای زمینه گسترده حمایت اجتماعی، به مناطقی که مستقیماً تحت نظارت شان بود، مانع ابراز قدرت سیاسی- نظامی بزرگان شوند. در این زمینه، حکامی مانند زکی‌خان و علی مرادخان<sup>۵</sup> در ابتدای قدرت گیری اقدام به جابجایی بزرگان و اهالی شیراز می‌گرفتند. برای نمونه زکی خان هنگام ترک شیراز برای جلوگیری از اطاعت اهالی از رقیبش صادق‌خان زند، آنان را همراه لشکریان خود کوچ داد (غفاری، ۱۳۶۹: ۴۷۷-۴۷۸).

کوچ اجباری، بویژه هنگامی که فقط به بزرگان شهرها منحصر بود، دشمن پیروز را از آشنایی بزرگان برای اداره شهر و همین‌طور نفوذ مردمی و ثروت آنان محروم می‌کرد. نمونه‌های تاریخی فراوانی در این رابطه در منابع تاریخی وجود دارد؛ به‌عنوان مثال جعفرخان زند سردار عراق از جانب صادق خان هنگام عقب‌نشینی از اصفهان، برای کاهش نفوذ اجتماعی علی مرادخان زند «چند نفر از روسا و اعیان» را به شیراز اعزام کرد (همان: ۴۹۸؛ شیرازی، ۱۳۶۵: ۴۰).

با فروپاشی حکومت زندیه، آغامحمدخان قاجار برای سرکوب هواداران زندیه و سایر اقدامات جدایی طلبانه بزرگان محلی، سنت تبعید اهالی و بزرگان شهرها و نواحی مجاور را به شهرها و نواحی تحت نظارت مستقیم ادامه داد؛ برای مثال در سال ۱۲۰۷ ه. ق، فتحعلی‌خان سردار قاجار با استقبال بزرگان کرمان وارد شهر شد و بعضی از بزرگان طرفدار زندیه را محبوس کرد. فتحعلی‌خان به دستور آغامحمدخان قاجار کدخدایان و اعیان کرمان را به بهانه سامان دادن امور آن حدود به همراه مالیات دیوانی به نزد وی گسیل داشت<sup>۶</sup> (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۲۷-۲۲۸؛ وزیری، ۱۳۵۲: ۵۶۶).

اسارت بزرگان شهری و نواحی مجاور، تضمینی امنیتی برای اطاعت شهرهای ناراضی و بالقوه شورشی بود. در این زمینه، هرگونه حمایت اهالی و بزرگان باقی‌مانده از سایر مدعیان سلطنت، بزرگان اسیر را در معرض شکنجه و اعدام قرار می‌داد. در این زمینه:

آغامحمدخان قاجار به جهت حمایت اهالی کرمان از لطفعلی خان زند، بزرگان کرمانی گروگان را در تهران به قتل رسانید<sup>۶</sup> (وزیری، ۱۳۵۲: ۵۷۶).  
به سبب شرایط نابهنجار زندگی گروگان‌ها، هیچ کدام از بزرگان مناطق مختلف مایل به اسارت پیروان و خویشاوندان خود نبودند. در این زمینه، در سال ۱۲۰۵ ق، حاجی ابراهیم خان حاکم فارس بعد از مشورت با بزرگان منطقه از آغامحمدخان قاجار خواست تا در عوض ارسال خاندان اسیر زند و اهدای پیشکش، دستور جابجایی و تبعید بزرگان و اهالی فارس را صادر ننماید. با این وجود، در سال ۱۲۰۷ ق با استحکام قدرت خاندان قاجار، آغامحمدخان، حاجی ابراهیم خان را با «اعاظم و اعیان و عمال آن سامان» به اردوی خود فراخواند و آقا اسدالله فرزند حاجی ابراهیم خان را به همراه یکی از همسران وی به عنوان گروگان به قزوین فرستاد (موسوی، ۱۳۶۳، ۳۵۱-۳۵۲ و ۳۷۶-۳۷۷).

## ۲-۱-۲. ایل‌های شهرنشین

خانوارهای ایلی که از دوره کریم خان در شهرها بویژه در شیراز و اصفهان سکونت گزیده بودند، هسته اصلی نفرهای ایلی قشون جانشینان کریم خان را تشکیل می‌دادند. برخلاف اهالی بومی شهرهای مذکور که امنیت مهم‌ترین دغدغه‌شان محسوب می‌شد، نفرهای ایلی خواستار کسب منفعت مالی از خزانه و غنایم جنگی بودند؛ از این رو، با پیوستن به جناح‌های مختلف مدعیان قدرت موجب تداوم نبردهای داخلی مدعیان سلطنت می‌شدند؛ برای نمونه با مرگ علی‌مرادخان زند، باقرخان خراسکانی حاکم اصفهان با بخشش منابع مالی خزانه به ایل‌های لر ساکن اصفهان (مافی، زند، باجلان و غیره) و تفنگچیان نواحی مختلف، لشکری شش هزارنفره را توسط برادرش علی‌خان برای مقابله با جعفرخان زند گسیل داشت<sup>۸</sup> (غفاری، ۱۳۶۹: ۶۸۸-۶۹۰).

با این وجود نفرهای ایلی حاضر بودند در صورت شکست در نبرد، برای کسب منفعت و غنیمت بیشتر به فرماندهان خود خیانت کنند و به لشکر پیروز بپیوندند؛ برای نمونه با شکست علی‌خان از جعفرخان زند، ایل‌های لر به خان زند پیوستند. دیگر آنکه، با حمله آغامحمدخان قاجار به اصفهان و تلاش جعفرخان زند برای عقب‌نشینی، ایل‌های ساکن اصفهان (برکشاطی، بغیری، لر، افشار و کرد خراسانی) سعی کردند تا اموال خان زند را چپاول نمایند. (موسوی، ۱۳۶۳، ۲۶۷-۲۶۸؛ غفاری، ۱۳۶۹: ۷۰۱؛ شیرازی، ۱۳۶۵: ۵۱).

با وجود بی‌ثباتی سیاسی - نظامی برآمده از اتکا به نفرهای ایلی، نقطه ضعف اصلی ایل‌های شهری، یکجانشین بودن خانوارهای آنها، بویژه در شیراز بود. به سبب سکونت دائم، حکام شهرها می‌توانستند نفرهای ایلی را مطابق با سیاست‌شان جذب یا طرد نمایند. مهم‌ترین اقدام برای جلب ایل‌ها که بارها در این دوره توسط مدعیانی مانند زکی خان و صیدمرادخان زند انجام پذیرفت، تهدید جانی و مالی خانوارهای نفرهای ایلی اردوی سایر مدعیان سلطنت بود. تهدید مذکور معمولاً تأثیر مستقیمی بر جدایی نفرهای ایلی و درنهایت فروپاشی اردوی دشمنان داشت؛ برای نمونه زکی خان زند با گروگان گرفتن خانوارهای ایلی ساکن

شیراز، موجبات جدایی لشکریان صادق خان زند و عقب‌نشینی وی به کرمان را فراهم آورد<sup>۹</sup> (غفاری، ۱۳۶۹: ۴۷۰؛ شیرازی، ۱۳۶۵: ۳۶؛ گلستانه، ۱۳۴۴: ۳۴۳).

باوجود تأثیر فراوان سیاسی- نظامی خانوارهای ایلی در نبردهای جانشینی، گاهی محاسبات اشتباه حکام در نحوه جلب یا طرد خانوارهای ایلی نتیجه معکوس و زیان‌آوری به همراه داشت. در این زمینه، صادق خان زند به جای اخراج خانوارهای ایلی از شیراز برای پراکندگی دسته‌های ایلی علی‌مرادخان، به شکنجه و مصادره اموال خانواده‌هایشان پرداخت؛ در نتیجه، این امر موجب وفاداری بیشتر نفرهای ایلی را به علی‌مرادخان زند، فراهم آورد (فسایی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۶۲۴).

بدرفتاری حاکمان با نفرهای ایلی، تأثیر مستقیمی در برآمدن یا برافتادن حکومت مدعیان سلطنت داشت چون موجب مخالفت، جدایی و پیوستن نفرهای ایلی به اردوی مدعیان رقیب می‌شد. در این زمینه بدرفتاری علی‌نقی‌خان زند، فرزند صادق‌خان با نفرهای ایلی موجب پیوستن آنان به علی‌مرادخان زند و در نتیجه شکست و عقب‌نشینی علی‌نقی‌خان گردید. دیگر آنکه، بدرفتاری و عدم پرداخت دستمزد لشکریان توسط صیدمرادخان زند، بی‌گلبیگی، منصوب علی‌مرادخان در ایالت فارس، سبب پیوستن نفرهای ایلی به جعفرخان زند و در نهایت برافتادن حکومتش شد<sup>۱۰</sup> (شیرازی، ۱۳۶۵: ۴۲؛ موسوی، ۱۳۶۳: ۲۶۸).

باوجود بی‌ثباتی سیاسی- نظامی نفرهای ایلی، بدان دلیل که بیشتر آنان از ایل‌های وند و دارای پیوندهای قومی- فرهنگی فراوان با خاندان زند بودند، بنابراین تمایلی برای برافتادن حکومت زندیه نداشتند. همین امر موجب شد تا هنگامی که آغامحمدخان مناطق اصفهان و فارس را تصرف نمود، برای جلوگیری از حمایت نفرهای ایلی، از اعضای باقی‌مانده خاندان زندیه، ایل‌های مذکور را به نواحی تحت نظارت مستقیم حکومت قاجار تبعید نماید. در این زمینه، خان قاجار خانوارهای ایلی ترک‌زبان اصفهان از جمله افشار و خانوارهای ایلی زند، مافی، باجلان و چاردولی را از شیراز روانه مازندران کرد. بعضی ایل‌ها نیز دو روز قبل از ورود آغامحمدخان به شیراز به وطن اصلی خود کوچ کردند (شیرازی، ۱۳۶۵: ۱۰۰؛ موسوی، ۱۳۶۳: ۲۷۰).

## ۲-۱-۳. روابط اهالی بومی با ایل‌های شهرنشین

کریم‌خان بسیاری از خانوارهای ایلی هوادار خود را برای جلب حمایت دائمی و همچنین خانوارهای ایلی شورشی را برای ایجاد نظارت مؤثر بر آنها در شیراز، اصفهان و نواحی مجاور اسکان داد. خانوارهای مذکور از ساختار ایلی پیروی می‌کردند و تحت نظارت بزرگان خود قرار داشتند. به جهت ساختار متفاوت اجتماعی، رابطه دوجانبه سیاسی- نظامی اهالی بومی با خانوارهای ایلی بر بدگمانی و بیزاری مبتنی بود. ازاین‌رو در مواقع بی‌ثباتی اجتماعی- سیاسی، نفرهای ایلی برای کسب منفعت به چپاول و حتی کشتار اهالی بومی می‌پرداختند؛ برای نمونه با مرگ علی‌مرادخان زند دسته‌های ایلی به چپاول

شهر اصفهان پرداختند که تنها با برقراری حکومت جعفرخان زند اقدامات خود را متوقف نمودند<sup>۱۱</sup> (گلستانه، ۱۳۴۴: ۳۴۹).

بدگمانی مذکور در هنگام رویارویی بزرگان فارس با لطفعلی خان زند آشکارا به دشمنی دوجانبه ایل‌ها با اهالی پیشه‌ور و کشاورز تبدیل می‌شد. در این مورد، در نبرد لطفعلی خان با رضا قلی خان کازرونی، ایل‌ها همراه رضاقلی خان به اردوی خان زند ملحق شدند و درمقابل، تفنگچیان دسته رئیس قاسم خان و لطفعلی خان فیروزآبادی به رضاقلی خان پیوستند (شیرازی، ۱۳۶۵: ۸۸).

تحوّل مذکور، نشان‌دهنده همراهی منسجم تمامی اهالی بومی شهرها و نواحی مختلف منطقه فارس در مخالفت حاجی ابراهیم خان علیه لطفعلی خان زند بود. یکی از دلایل مهم این امر را می‌توان پیوندهای سیاسی - نظامی مؤثر بزرگان فارس در چارچوب دیوان‌سالاری حکومت زند، ازجمله یکپارچگی آنان در دسته مجزایی از قشون دانست. همان‌گونه که در منابع این دوره ملاحظه می‌شود، روند نقش‌آفرینی نظامی اهالی بومی فارس در نبردهای جانشینی مدعیان کریم خان، پیوسته تداوم داشت؛ به‌طوری‌که اهالی تفنگچی شهرها و نواحی مختلف همواره دسته مجزایی از لشکریان حکمران زند را تشکیل می‌دادند که تحت فرماندهی یکی از بزرگان فارس قرار می‌گرفت؛ برای مثال آقا زال فرزند رستم سلطان خشتی، فرمانده تفنگچیان فارسی لشکر صادق خان زند بود (غفاری، ۱۳۶۹: ۵۹۹).

خانوارهای ایلی ساکن فارس قدرت و ثروت خود را وامدار حکومت زندیه بودند؛ بنابراین حاجی ابراهیم خان کلانتر پس از اعلام دشمنی نسبت به لطفعلی خان زند، تلاش داشت با اخراج خانوارهای ایلی از شهر شیراز، نیروهای هوادار خود را از میان اهالی بومی به‌جای آنها سکنی دهد. بااین‌همه، کلانتر فارس پس از مدتی به‌واسطه کشف توطئه‌ای برای برکناریش و همچنین محاصره شیراز توسط لطفعلی خان زند، ناگزیر شد از آغامحمدخان قاجار اطاعت نماید. در این زمینه حاجی ابراهیم خان با خلع سلاح خانوارهای ایلی توسط اهالی بومی، آنان را از شیراز اخراج کرد که موجب پیوستن آنان به لطفعلی خان زند شد. در اقدامی مشابه، کلانتر فارس با آگاهی از توطئه دسته‌های ایلی مافی و نانکلی برای قتل وی، آنان را از شهر بیرون راند که بلافاصله به اردوی خان زند ملحق شدند (موسوی، ۱۳۶۳: ۳۴۷؛ فسایی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۶۵۰ و ۶۵۲).

#### ۲-۴. روابط داخلی بزرگان شهرها

بزرگان در میان ساختار سه‌گانه سیاسی - نظامی شهرها متشکل از اهالی، بزرگان و حاکم فعال‌ترین قشر بودند. بدین سبب که آنان واسطه‌ای برای بازتاب خواسته‌های اجتماعی - اقتصادی طبقات پایین جامعه به حاکم و همچنین مسئول گردآوری مالیات و نفرهای جنگی بودند. در این مورد، همان‌گونه که عده‌ای از مورخین درباره وظایف کدخدا در شهرهای مختلف می‌نگارند، مشخص می‌شود که منصب کدخدا همچون سایر مناصب

بزرگان، واسطه‌ای میان حاکم و اهالی شهرها بود. در این مورد، کدخدا برای تنظیم امور مهمی از قبیل رسیدگی به مشکلات مردم و برقراری امنیت، می‌بایست تعاملی درخور با سایر بزرگان، حاکم شهر و در مواقع بحرانی با فرمانده قشون مهاجم می‌داشت (موسوی، ۱۳۶۳: ۳۲۶؛ رستم الحکما، ۱۳۸۲: ۴۴۲؛ کلانتر، ۱۳۵۲: ۹۱؛ فسایی، ۱۳۸۲: ۸۰۰؛ ملکم، ج ۲، ۱۳۸۰: ۵۵۲).

از دیگر وظایف کدخدا در مواقع بحرانی، محافظت از محله‌های شهر در برابر لشکر محاصره‌گر بود؛ هرچند در منابع بندرت به این مورد اشاره شده است. در این رابطه، نائینی در مورد محاصره شهر یزد توسط جعفرخان زند می‌نگارد: «محمدتقی‌خان حاکم یزد دستور داد علاوه بر آنکه خان‌زادگان با ده نفر از تفنگچیان شهری و بلوکی و ده نفر چوب‌بدست در هر یک از برج‌های نودگانه شهر نگهبانی دهند، مسئولیت نظارت بر اعمال نگهبانان مذکور را به کدخدای محلات واگذارد تا از محافظت برج‌ها غفلت ننمایند. (نائینی، ۱۳۵۲: ۴۴۳).

در صورت وجود خویشاوندی لایق، سنت مرسوم واگذاری مناصب بزرگان در گذشته شهر همچون کلانتر، شیخ‌الاسلام، قاضی و کدخدا در اعضای خاندان صاحب‌منصب تداوم می‌یافت. برای جانشینی ویژگی‌های شخصیتی عام‌پسندی مانند «طبیعت مردانه، ملایمت مزاج، کیاست، ثبات و تمکین فوق‌العاده» موجب پیشرفت صاحبان مناصب مذکور را فراهم می‌آورد؛ برای نمونه بعد از حاجی هاشم شیرازی، فرزندش حاجی ابراهیم در دوره کریم‌خان به کدخدائی یکی از محلات شیراز منصوب گشت. علی‌مراد خان نیز کدخدائی محلات حیدری خانه را به وی بخشید. با خدمات شایسته حاجی ابراهیم برای جلب حمایت اهالی شیراز برای حاکمیت جعفرخان زند، وی به مقام کلانتری فارس منصوب شد (کرزن ۱۳۸۰، ج ۲: ۵۵۶).

در این دوره همانند دوره قدرت‌گیری کریم‌خان، معمولاً نماینده اهالی و بزرگان شهر برای مذاکرات سیاسی با فرماندهان لشکر پیروز برعهده شیخ‌الاسلام یا قاضی شهر بود که مورد تایید تمامی طبقات جامعه بودند. در این رابطه: محمدتقی‌خان حاکم یزد، میرزا محمدعلی قاضی و میرزا محمد المیری را با پیشکش نزد جعفرخان زند به شیراز فرستاد که توانستند رضایت جعفرخان را جلب نمایند (نائینی، ۱۳۵۲: ۴۴۱).

مقامات شیخ‌الاسلام و قاضی شهر همواره در مذاکرات سیاسی نتیجه مطلوبی کسب نمی‌کردند. برای نمونه، اهالی کرمان برای رفع محاصره جعفرخان زند، مقامات مذکور را برای وساطت اعزام و درخواست نمودند، در صورت ترک محاصره، مبلغی را پیشکش نمایند، ولی جعفرخان خواستار حضور میرزا ابوالحسن بیگلربیگی، مقامات دیوانی و کدخدایان شهر شد<sup>۱۲</sup>. با این وجود، چانه‌زنی و درخواست بی‌سابقه بزرگان کرمان برای رفع محاصره و اعطای پیشکش، نشان‌دهنده کاهش تدریجی قدرت سیاسی- نظامی حکومت

زندیه با آغاز حکومت جعفرخان زند است که مانع تسلط و حضور مؤثر حکومت زند در مناطق دورافتاده‌تر می‌شد (موسوی، ۱۳۶۳: ۳۲۷).

هنگامی که شیخ‌الاسلام و قاضی شهر در مذاکرات سیاسی شکست می‌خوردند، سایر علما برای درخواست شفاعت و اعطای پیشکش فرستاده می‌شدند. علمای شهر نفوذ فراوانی بر اهالی داشتند، بنابراین در مواقع محاصره یا ظلم و ستم حاکم واکنش نشان می‌دادند؛ برای نمونه جعفرخان به سبب بی‌اعتنایی محمدتقی‌خان، حاکم یزد، به آنجا لشکر کشید. حاکم یزد بعد از ناکامی میرزا محمدعلی قاضی در مذاکرات سیاسی، میرزا محسن نواب صدر و ملا محمد انجی‌ای مجتهد را با چند نفر از علما، سادات و بزرگان با پیشکشی لایق به نزد جعفرخان اعزام کرد؛ هرچند خان زند در محاسبه‌ای اشتباه از توان نظامی لشکر زند، درخواست آنان را نپذیرفت<sup>۱۳</sup> (غفاری، ۱۳۶۹: ۷۳۸؛ شیرازی، ۱۳۶۵: ۶۱).

نارضایتی علما از حاکم شهر گاهی به‌جای حمایت از اقدامات وی موجب اتحاد علما با فرماندهان لشکر محاصره‌گر و در نتیجه برافتادن حاکم شهر می‌شد؛ بویژه در صورتی که حاکم موقعیت داخلی ضعیفی برای پیشبرد اهداف فرا منطقه‌ای خود داشت؛ برای نمونه: اختلاف و دشمنی معصوم‌خان حاکم همدان با سید عبدالباقی خان حسینی و چند نفر از رؤسای شهر، موجب شد تا بزرگان ناراضی برای اسارت حاکم و تصاحب حکومت شهر با علی‌مرادخان زند رابطه برقرار نمایند. معصوم خان به سبب نفوذ فراوان سید عبدالباقی حسینی بر اهالی شهر بعد از اطلاع از توطئه مذکور، مخفیانه به اردوی خان زند شتافت. باین وجود، عده‌ای از لشکریان زند که شهر را محاصره کرده بودند او را به قتل رساندند<sup>۱۴</sup>. (غفاری، ۱۳۶۹: ۵۳۸-۵۴۳).

علی‌رغم انسجام عمل مذکور، گاهی در صورت وجود اختلاف داخلی به واسطه کسب منافع گروهی و شخصی، توطئه یا شورش موفقیت‌آمیز بزرگان و اهالی علیه حاکم با شکست و سرکوب خاتمه می‌یافت. در این زمینه، به سبب تجاوز لشکریان ذوالفقارخان ایرلوی افشار، اهالی قزوین با شورش عمومی بسیاری از لشکریان وی را به قتل رساندند. باین وجود، خیانت عده‌ای از بزرگان منفعت‌طلب از جمله میرزای قزوینی برای جلب توجه و خشنودی ذوالفقارخان موجب شد تا خان افشار بتواند سنگرهای شهر را تصرف و بسیاری از اهالی را سرکوب و چپاول نماید (همان: ۴۸۸-۴۸۹).

بزرگان شهرهای دارای برج و باروی مستحکم می‌توانستند در برابر محاصره لشکر بیگانه با موفقیت ایستادگی نمایند، ولی اهالی و بزرگان شهرهای مرکزی کشور از قبیل اصفهان که برج و باروی مناسبی نداشتند، به سبب موقعیت منحصربه‌فرد جغرافیایی که توان نظارت مؤثری بر مناطق مختلف کشور را به مدعیان سلطنت می‌داد، دائماً مورد هجوم قرار می‌گرفتند. از این رو، بزرگان و اهالی چنین شهرهایی در صورت نبود حاکمی نیرومند، برای جلوگیری از چپاول لشکریان بیگانه به استقبال فرماندهان مهاجم می‌رفتند؛ برای نمونه، جعفرخان زند پس از عقب‌نشینی علی‌قلی خان قاجار از اصفهان با استقبال اهالی و بزرگان،

وارد شهر شد. از طرف دیگر، آقا محمدخان قاجار پس از شکست و عقب‌نشینی جعفرخان با استقبال اهالی و «علما و سادات و اعظم» اصفهان وارد شهر گردید (غفاری، ۱۳۶۹: ۷۵۳؛ هدایت، ۱۳۷۳: ۲۹۸).

شهرهای اصفهان، قم، تهران و کاشان به واسطه موقعیت مرکزی و منحصربه‌فرد جغرافیایی، در صورت مقاومت اهالی و بزرگان، چندین بار توسط قشون مهاجم مورد چپاول و کشتار عمومی قرار می‌گرفتند. از جمله، شهر قم بعد از مرگ کریم‌خان، بارها توسط آغامحمدخان، علی مرادخان و جعفرخان تصرف و چپاول شد. به‌طوری‌که اولویه در اوایل تأسیس حکومت قاجار جمعیت شهر را سیصد نفر ذکر کرده است. (اولویه، ۱۳۷۱: ۱۰۶)

#### ۲-۱-۵. پیوندهای منطقه‌ای بزرگان شهرهای فارس

در این دوره، بزرگان فارس به محوریت بزرگان شیراز گروه منسجمی را تشکیل می‌دادند که از منافع یکدیگر در مواقع بحرانی یا هنگام مقابله با حکام زند دفاع می‌کردند. بزرگان شیراز بویژه در دوره ضعف حکومت زندیه، با آغاز حکمرانی جعفرخان زند قدرت بسیاری در اعمال دیدگاه‌های خود داشتند. در منابع تاریخی، بحث چندانی پیرامون بزرگان فارس تا زمان مرگ علی‌مرادخان زند مطرح نیست؛ بدین دلیل که به سبب قدرت حکام زند و ایل‌های وند، بزرگان بومی قادر نبودند نقش سیاسی - نظامی مهمی ایفا نمایند. در این مورد، مهم‌ترین و اولین قدرت‌نمایی بزرگان بومی راجع به توطئه نافرجام بزرگان شیراز علیه صادق‌خان زند آن‌هم در دوره ضعف و فروپاشی قدرت وی هست. به سبب قدرت حکام زند، سرکوب دست‌اندرکاران توطئه مذکور تأثیر فراوانی در بازتاب اندک ابراز نارضایتی بزرگان شهری در منابع تاریخی به همراه داشت. در این توطئه، عده‌ای مانند میرزا جانی، آصفی میرزا محمد ربیع وزیر دیوان، میرزا شفیع افشار و چند نفر دیگر از بزرگان فارس با همراهی شاهزاده حیدر میرزا<sup>۱۵</sup> از طریق نامه‌نگاری با علی مرادخان تلاش داشتند تا در فرصت مناسب دروازه‌ای را که دسته‌ای از اهالی فارس از آن محافظت می‌کردند، بگشایند. علی‌مرادخان به وعده پاداش آنان را تشویق کرد ولی به سبب بی‌احتیاطی میرزا ربیع و دیدن نامه توطئه، صادق‌خان تمامی آنها را به قتل رسانید (غفاری، ۱۳۶۹: ۵۹۰-۵۹۱).

با دودستگی به وجود آمده میان ایل‌های لشکری و پیوستن آنها به اردوی مدعیان مختلف زند از اهمیت نظامی آنان در منطقه فارس تا حدود زیادی کاسته شد؛ دلیل این امر حضور ثابت دسته‌های تفنگچی نواحی مختلف فارس در قشون مدعیانی بود که در منطقه فارس حکومت می‌کردند<sup>۱۶</sup>. از این‌رو، می‌توان گفت قدرت بزرگان فارس در ابتدا جنبه نظامی داشت؛ به‌طوری‌که عده‌ای از بزرگان شهرهای فارس به واسطه کارآمدی و پیشینه نظامی‌شان شناخته می‌شدند. در این مورد، افزون بر برادران حاجی ابراهیم‌خان که دسته‌های تفنگچی شیرازی را فرماندهی می‌کردند، مهم‌ترین چهره نظامی منطقه فارس، حاجی

علی‌قلی خان کازرونی بود که در زمان حکومت جانشینان کریم‌خان بتدریج مناصب نظامی مهمی را کسب نمود. وی در ابتدا به توصیه علی‌مرادخان، مشاور برادرزاده‌اش صیدمرادخان بیگلربیگی فارس گردید. در دوره حکومت جعفرخان، حاجی علی‌قلی‌خان کازرونی برای سامان‌دادن به امور عراق سردار قشون زندیه شد (گلستانه، ۱۳۴۴: ۳۴۸-۳۴۹).

با قتل جعفرخان، حکومت فارس همانند دوره حکومت وی و صیدمرادخان توسط بزرگان فارس مانند حاجی ابراهیم‌خان کلانتر که پایگاه اجتماعی قدرتمندی در تمامی محلات شیراز، بخصوص محلات حیدری‌خانه شیراز داشت، به لطفعلی‌خان زند واگذار گردید. بدین ترتیب بزرگان فارس علاوه بر قدرت نظامی با انجام اقداماتی که به برافتادن صیدمرادخان و برآمدن لطفعلی‌خان زند منتهی شد، قدرت سیاسی خود را آشکار نمودند. در ابتدا، شیوه سیاسی بزرگان فارس برای ایجاد تغییرات سیاسی - نظامی در حکومت زندیه همانا اتحاد با عده‌ای از بزرگان ایلی ناراضی بود. سیاست مذکور با برآمدن جعفرخان، صیدمرادخان و سپس لطفعلی‌خان موفقیت خود را نشان داد. در این مورد، «میرزا محمدحسین، وزیر اعظم و اعظم اعیان شیراز» به پشتیبانی نفرهای ایلی توانستند حکومت فارس را به لطفعلی‌خان زند واگذار نمایند (موسوی، ۱۳۶۳: ۳۱۸؛ ملکم، ج ۲، ۱۳۸۰: ۵۵۶).

به سبب همین تاج‌بخشی بزرگان فارس بود که حاجی ابراهیم‌خان کلانتر با موفقیت توانست بزرگانی از جمله حاجی علی‌قلی‌خان کازرونی و میرزا مهدی لشکرنویس را که در قتل جعفرخان زند اتحاد داشتند، شفاعت نماید ولی لطفعلی‌خان پس از مدتی با اعدام میرزا مهدی، روابط خود با بزرگان فارس را دچار تنش نمود. همین بی‌اعتمادی متقابل موجب شد تا خان زند، میرزا محمد، پسر بزرگ‌تر حاجی ابراهیم را تحت عنوان ملترم رکاب و درواقع به‌عنوان گروگان در اردوی جنگی خود حفظ نماید. این امر موجب آغاز بدگمانی دوجانبه میان بزرگان فارس و خان زند گردید که درنتیجه به سازش حاجی ابراهیم‌خان کلانتر با بزرگان شهری و نواحی مجاور علیه لطفعلی‌خان زند منتهی شد (رستم الحکما، ۱۳۸۲: ۴۶۷؛ جونز، ۱۳۵۳: ۹؛ فسایی، ج ۱، ۱۳۸۲: ۶۴۶؛ ملکم، ج ۲، ۱۳۸۰: ۵۵۹ - ۵۶۰؛ شیرازی، ۱۳۶۵: ۸۱).

میزان اعمال قدرت حکام، تأثیر مستقیمی در رفتار سیاسی - نظامی بزرگان بومی به همراه داشت. به همین دلیل بود که علی‌رغم ضعف نسبی جعفرخان و لطفعلی‌خان زند، بزرگان فارس در برابر قدرت نظامی آغامحمدخان قاجار کاملاً مطیع بودند؛ به‌طوری‌که در سال ۱۲۰۶ ق، حاجی ابراهیم‌خان از ترس آقامحمدخان تصمیم داشت به کشور هند بگریزد ولی عده‌ای از بزرگان فارس از جمله میرزا جانی فسایی از ترس مجازات خان قاجار، به جلوگیری از فرار وی تصمیم گرفتند. آنان با سه هزار نفر تفنگچی محمدحسین‌خان، برادر حاجی ابراهیم‌خان، مانع حرکت کلانتر فارس به طرف بندر بوشهر گردیدند. درنهایت،

کلانتر فارس ناگزیر به معذرت‌خواهی از بزرگان فارس شد<sup>۱۷</sup>. (موسوی، ۱۳۶۳: ۳۷۴-۳۷۵).

### ۳. نتیجه‌گیری

در نیمه دوم سده دوازده قمری، ساختار سیاسی- نظامی شهرها از سه دسته اهالی، بزرگان و حاکم تشکیل می‌شد. تابعیت اهالی بومی شهرها، موجبات توانایی اجتماعی- مالی بزرگان برای انجام اقدامات مؤثر سیاسی- نظامی می‌شد. پیروی مذکور، موجب می‌شد فرماندهان پیروز با تبعید بزرگان و عده‌ای از اهالی، مانع ابراز قدرت سیاسی- نظامی‌شان شوند. کوچ اجباری، افزون بر آنکه، دشمن پیروز را از آشنایی بزرگان برای اداره شهر محروم می‌کرد، تضمینی امنیتی برای اطاعت شهرهای ناراضی بود. رابطه اهالی بومی با خانوارهای ایلی ساکن در شهرها، به جهت ساختار متفاوت اجتماعی، بر بدگمانی مبتنی بود. بدگمانی مذکور در هنگام رویارویی بزرگان فارس با لطفعلی‌خان زند آشکارا به دشمنی دوجانبه تبدیل شد. با این وجود، ضعف اصلی ایل‌های شهری، یکجانشین بودن خانوارهای آنها بود که موجب می‌شد حکام شهرها آنها را مطابق با سیاست‌شان جذب یا طرد نمایند، ولی بدرفتاری حاکمان با نفرهای ایلی، سبب جدایی و پیوستن آنها به اردوی مدعیان رقیب را فراهم می‌کرد.

بزرگان واسطه‌ای برای بازتاب خواسته‌های اجتماعی- اقتصادی طبقات پایین جامعه به حاکم و همچنین مسئول گردآوری مالیات و نفرهای جنگی بودند که معمولاً مناصب خود را به صورت خویشاوندی تداوم می‌دادند. در این دوره، نماینده شهر برای مذاکرات سیاسی با فرماندهان لشکر پیروز شیخ‌الاسلام یا قاضی شهر بود ولی هنگامی که آنها در مذاکرات شکست می‌خوردند، سایر علما برای درخواست شفاعت فرستاده می‌شدند. علمای شهر نفوذ فراوانی بر اهالی داشتند، بنابراین در مواقع محاصره یا ظلم و ستم حاکم واکنش نشان می‌دادند. انسجام عمل بزرگان، در صورت وجود اختلاف داخلی به واسطه کسب منافع گروهی یا شخصی، موجب می‌شد توطئه یا شورش موفقیت‌آمیز آنها علیه حاکم با شکست خاتمه یابد. با این همه، انسجام عمل بزرگان فارس موجب شد تا از منافع یکدیگر در مواقع بحرانی دفاع نمایند. یکی از دلایل مهم این امر را می‌توان پیوندهای سیاسی- نظامی مؤثر بزرگان فارس در چارچوب دیوان‌سالاری حکومت زند از جمله یکپارچگی آنان در دسته مجزایی از قشون دانست.

بزرگان در دوره ضعف حکومت زندیه، قدرت بسیاری در اعمال دیدگاه‌های خود داشتند؛ چراکه دودستگی به وجود آمده میان ایل‌های لشکری و پیوستن آنها به اردوی مدعیان مختلف، ضمن کاهش اهمیت نظامی آنان، موجب برجسته‌تر شدن نقش نظامی دسته‌های تفنگچی شد. در ابتدا، شیوه سیاسی بزرگان فارس برای ایجاد تغییرات حکومتی، اتحاد با عده‌ای از بزرگان ایلی ناراضی بود. سیاست مذکور با برآمدن جعفرخان،

صیدمرادخان و سپس لطفعلی خان موفقیت خود را نشان داد. به سبب همین تاج‌بخشی بزرگان بود که حاجی ابراهیم خان کلانتر اصرار در تبرئه بزرگانی داشت که در قتل جعفرخان زند اتحاد داشتند. رویدادی که درنهایت، به آوارگی لطفعلی خان زند و اخراج ایل‌های شهری انجامید. بااین‌همه، میزان اعمال قدرت حکام، تأثیر مستقیمی در رفتار سیاسی - نظامی بزرگان به همراه داشت. به همین دلیل بود که علی‌رغم ضعف نسبی جعفرخان و لطفعلی خان زند، بزرگان فارس در برابر قدرت نظامی آغامحمدخان قاجار کاملاً مطیع بودند.

### یادداشت‌ها

۱. اصطلاح اهالی در پژوهش حاضر مفهومی برساخته است که اشاره به افراد عادی جامعه شهری دارد که علاوه بر آنکه مشاغلی در اصناف مختلف برعهده داشتند، در چارچوب محلات مختلف شهر نیز دسته‌بندی شده بودند. وجه اشتراک آنان، پیروی سیاسی - نظامی از بزرگان شهر مانند رؤسای اصناف و کدخدای محلات بود که در عوض موجب حمایت سیاسی - نظامی بزرگان مذکور از آنان می‌شد. پیروی سیاسی - نظامی مذکور، مانع تأثیرگذاری مستقل سیاسی - نظامی اهالی بود.

۲. اصطلاح بزرگان در پژوهش حاضر مفهومی برساخته است که اشاره به اشخاص برجسته‌ای دارد که با برعهده داشتن مناصب حکومتی، حضور در دسته‌بندی‌های مختلف سیاسی - نظامی شهری و حتی منطقه‌ای و نیز دارا بودن پایگاه اجتماعی در میان لایه‌های مختلف جامعه شهری، نفوذ و تأثیرگذاری سیاسی - نظامی داشتند.

۳. عبدالرحیم خان، برادر حاجی ابراهیم خان، در نبردهای جانشینی کریم خان پیوسته فرمانده تفنگچیان شیرازی بود (غفاری، ۱۳۶۹: ۴۷۶).

۴. لطفعلی خان در تحلیلی اشتباه: اهالی بازاری و شهری را لشکریان لایقی نمی‌دانست (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۱۹).

۵. در این مورد: علی مراد خان عده بسیاری از بزرگان و اهالی شیراز را به مرکز حکومت جدید خود یعنی شهر اصفهان کوچ داد. کوچ بزرگان فارس و دوری آنان از مراکز قدرتشان توسط علی‌مرادخان آنان را از لحاظ قدرت سیاسی - نظامی بسیار محدود کرد (موسوی، ۱۳۶۳، ۲۶۶؛ کلانتر، ۱۳۵۲: ۸۷).

۶. نمونه مشابه: آغامحمدخان قاجار پس از تصرف شهر کرمان، سادات شهر بابک را به قم و ۷۰۰ خانوار عطااللهی آنجا را به ری تبعید کرد (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۵۴).

۷. وفاداری و تابعیت محض اهالی هنگام اشتباهات سیاسی - نظامی بزرگان، گاهی موجب قتل و چپاول عمومی شهرها می‌شد؛ به عنوان نمونه: آغامحمدخان بعد از چند ماه محاصره کرمان علی‌رغم تبعیت اهالی، شهر را برای چپاول و کشتار به سربازان خود واگذاشت (کرزن، ج ۲، ۱۳۸۰: ۲۹۷).

۸. نمونه مشابه: بعد از قتل جعفرخان زند، صید مرادخان زند تنها پس از دادن خزانه دیوان‌خانه‌ی شاهی به ایل‌ها، توانست برای مدت کوتاهی وفاداری آنان را جلب نماید. (غفاری، ۱۳۶۹: ۷۵۹).

۹. مورد مشابه: با قتل جعفرخان زند، صید مرادخان، حاکم جدید به سبب حضور خانوارهای ایل‌ی در شهر شیراز، توانست با ارسال نامه‌هایی برای فرماندهان لشکر لطفعلی خان زند، موجب بازگشت بسیاری از لشکریان وی به شهر شیراز را فراهم آورد. تنها «پنج شش نفر از خواص» به لطفعلی خان وفادار ماندند (شیرازی، ۱۳۶۵: ۶۸-۶۹).

۱۰. در این مورد: زکی خان به سبب قدرت فراوان سیاسی- نظامی ایل‌های ساکن شیراز از جمله در هنگام محاصره و قتل نظرعلی خان زند، در نظر داشت در هنگام رفع احتیاج، آنان را به قتل برساند. بزرگان ایلی از جمله خانعلی مافی به همراه رضاخان پیشدستی کرده، زکی خان را در ناحیه ایزدخواست اصفهان به قتل رساندند (غفاری، ۱۳۶۹: ۴۸۰-۴۸۱).

۱۱. نمونه مشابه: به واسطه سنت چپاول ایلی بود که علی‌رغم توطئه مشترک بزرگان بومی و ایلی فارس (حاجی علی‌قلی خان کازرونی با صیدمرادخان زند و برادرانش) در قتل جعفرخان زند، اهالی شیراز خانه‌های خود را برای مقابله با چپاولگران سنگر بندی نمودند (غفاری، ۱۳۶۹: ۷۵۸؛ شیرازی، ۱۳۶۵: ۶۹).

۱۲. مورد مشابه: در سال ۱۲۰۵ ق، اهالی کرمان بعد از محاصره شهر توسط لطفعلی خان زند، مقامات قاضی و شیخ الاسلام را برای درخواست رفع محاصره شهر و پرداخت پیشکش اعزام کردند (شیرازی، ۱۳۶۵: ۷۵ و ۷۷؛ فسایی، ج ۱، ۱۳۸۲: ۶۴۴).

۱۳. نمونه مشابه دیگر از نفوذ گسترده علما هنگامی بود که در سال ۱۱۹۹ ق: پس از شکست احمدخان فرمانده لشکر زند در کاشان، علمای شهر در تقاضایی موفقیت آمیز از آغامحمدخان قاجار بخشش اهالی را طلب نمودند. (غفاری، ۱۳۶۹: ۶۹۹).

۱۴. نارضایتی و اختلاف بزرگان و اهالی شهر از اقدامات حاکم گاهی به فرار وی و استقبال از حاکم جدید می‌انجامید. در این زمینه در منابع تاریخی نمونه‌های فراوانی در رابطه با ظلم و ستم یا عدم توانایی حاکم در رفع محاصره ذکر شده است. از جمله: اهالی و بزرگان کرمان به سبب شدت محاصره و افزایش نارضایتی، طی توطئه مشترکی با نجف‌قلی خان، فرمانده و محافظ قلعه با لشکر قاجار سازش کردند. در نتیجه، تصرف کرمان توسط لشکر قاجار موجب فرار لطفعلی خان زند گردید (شیرازی، ۱۳۶۵: ۱۱۳؛ نائینی، ۱۳۵۲: ۵۳).

۱۵. وی فرزند شاه اسماعیل سوم، پادشاه دست‌نشانده کریم خان زند بود.

۱۶. اتحاد بزرگان منطقه فارس نقش مهمی در برقراری قدرت جانشینان کریم خان و تحقق اهداف سیاسی- نظامی آنان داشت؛ به‌طوری که: جعفرخان بعد از اطاعت نواحی مختلف فارس، عهدنامه‌ای مبنی بر اطاعت از بزرگان فارس، شیوخ بنادر خلیج فارس، خوزستان و عمان گرفت و سپس به اصفهان لشکر کشی کرد (غفاری، ۱۳۶۹: ۷۰۳).

۱۷. نمونه مشابه: به واسطه آنکه خسروخان حاکم کردستان در دوره حکومت علی مرادخان زند با مخالفت عده‌ای از بزرگان کردستان، بویژه محمدرشید بیگ و کیل، چندبار توسط خان زند عزل شده بود، لذا همواره تلاش داشت قبل از مواجهه با لشکر مهاجم نظر بزرگان ولایت را درباره شیوه واکنش سیاسی- نظامی جویا شود. با جلب همکاری بزرگان، حاکم کردستان توانست از یک طرف، لشکریان زند را شکست دهد و از طرف دیگر، در ۱۲۰۴ ق، پس از مشورت و کسب موافقت بزرگان، برادرش لطفعلی خان، پسرش امان‌الله خان و میرزا احمد وزیر را برای ابراز اطاعت به نزد آغامحمدخان قاجار به تهران اعزام دارد (سنندجی، ۱۳۶۱: ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۶۸ و ۱۷۲؛ قاضی، ۱۳۷۹: ۸۳).

## کتابنامه

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۵۷). *صدرالتواریخ*. چ دوم. تهران: روزبهان
- اولیویه، ا. (۱۳۷۱). *سفرنامه اولیویه*. ترجمه محمد طاهر میرزا. چ اول. تهران: انتشارات اطلاعات.

۱۰۸ / جایگاه شهرها در مناسبات سیاسی - نظامی با...

- جونز، سر هارفورد. (۱۳۵۳). *آخرین روزهای لطفعلی خان زند*. ترجمه هما ناطق. جان گرینی. چ اول. تهران: امیرکبیر.
- دهقانی، مهدی و شعبانی، رضا. (۱۳۹۴). «ساختار و عملکرد سیاسی - نظامی شهرها در دوره قدرت گیری کریم خان زند (۱۱۷۹-۱۱۶۰ ق)». *مجله تاریخ اسلام و ایران*. ش ۲۵. (۱۱۵)، صص ۵۷-۸۱
- رستم الحکما، محمد هاشم آصف. (۱۳۸۲). *رستم التواریخ*. چ اول. تهران: دنیای کتاب.
- ساروی، محمد فتح الله بن محمد تقی. (۱۳۷۱). *احسن التواریخ*. به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد. چ اول. تهران: امیرکبیر.
- سنندجی، میرزا شکرالله. (۱۳۶۱). *تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان*. تصحیح حشمت الله طیبی. تهران: امیرکبیر
- شیرازی، عبدالکریم بن علی الرضا. (۱۳۶۵). *تاریخ زندیه* (جانشینان کریم خان زند). مصحح: ارنست بییر. چ اول. تهران: گستره.
- غفاری، ابوالحسن. (۱۳۶۹). *گلشن مراد*. به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد. چ اول. تهران: زرین.
- فسایی، حاج میرزا حسن حسینی. (۱۳۸۲). *فارسنامه ناصری*. چ سوم. تهران: امیرکبیر.
- قاضی، ملامحمد شریف. (۱۳۷۹). *زبدۀ التواریخ سنندجی در تاریخ کردستان*. به کوشش محمد رئوف توکلی. تهران: انتشارات توکلی.
- کلانتر، میرزا محمد. (۱۳۵۲). *روزنامه*. به اهتمام عباس اقبال. چ اول. تهران: شرکت سهامی چاپ.
- کرزن، جورج ناتانل. (۱۳۸۰). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلام علی وحید مازندرانی. چ پنجم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین. (۱۳۴۴). *مجموع التواریخ*. به اهتمام مدرس رضوی. چ اول. تهران: کتابخانه ابن سینا.
- متولی، عبدالله. (۱۳۹۱). «شالوده های شهری و مناسبات قدرت از فروپاشی افشاریه تا مرگ کریم خان زند». *مجله پژوهش های علوم تاریخی*. ش ۲، (۶)، صص ۶۳-۸۴.
- ملکم، سر جان. (۱۳۸۰). *تاریخ کامل ایران*. ترجمه میرزا اسماعیل حیرت. تهران: افسون
- موسوی، محمدصادق. (۱۳۶۳). *تاریخ گیتی گشا در تاریخ زندیه*. چ دوم. تهران: اقبال
- نائینی، محمدجعفر بن محمدحسین. (۱۳۵۲). *جامع جعفری*. چ اول. تهران: انجمن آثار ملی
- وزیری، احمدعلی خان. (۱۳۵۲). *تاریخ کرمان*. به کوشش دکتر ابراهیم باستانی پاریزی. چ اول. تهران: انتشارات ابن سینا
- هدایت، رضاقلی خان. (۱۳۷۳). *فهرس التواریخ*. چ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.